

ריכב (בוני) רובין

הכרמל אז וכיום

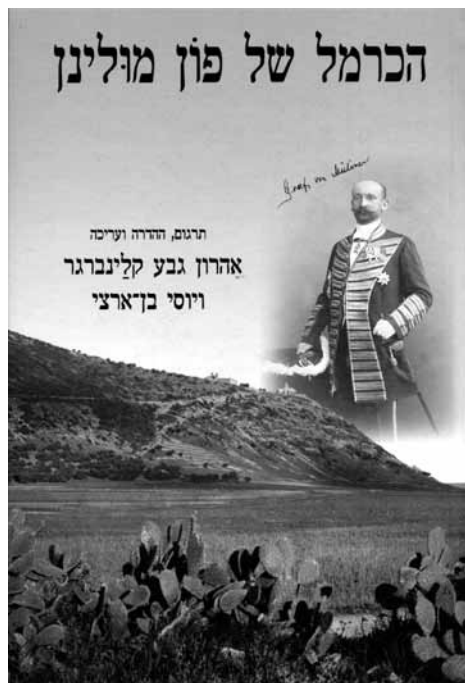
הכרמל של פון מולינן, תרגום, ההדרה ועריכה אהרון גבע קלינברגר ויוסי בן-ארצי, ירושלים: מאגנס, תשע"ד, 451 עמ'

הגרף ד"ר אברהרד פון מולינן כתב את ספרו המקיף על הכרמל לאחר שהייה ארוכה בחיפה, והוא הופיע לראשונה בגרמנית בשני המשכים בכתב־העת של האגודה הגרמנית לחקר ארץ־ישראל (Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas),¹ ולאחר מכן כספר בפני עצמו בשנת 1908. כתיבת ביקורת על ספר שהופיע לראשונה לפני למעלה ממאה שנה היא משימה בלתי שגרתית ולא קלה, כל שכן משום שאעסוק כאן במהדרות התרגום העברית אך לא קראתי את המקור ואין בידי להתייחס למלאכת התרגום עצמה. המהדורה שלפנינו היא פרי עבודתם המקיפה, השיטתית והקפדנית של שני ילידי חיפה, ששניהם מכהנים כפרופסורים באוניברסיטת חיפה, האחד בלשן הבקי ברזיה של השפה הערבית, והשני גאוגרף היסטורי המצוי הן בנוף הארץ והן בתולדות חקירתה בעבר. דומה שהשיתוף ביניהם, כפי שאסביר להלן, הוא בבחינת 'הילכו שניים בלתי אם נועדו', והמפגש ביניהם נשא פרי שהקוראים העבריים יכולים בהחלט לשמוח ולהתברך בו.

פון מולינן, כך לומדים הקוראים מהמבואות מאירי העיניים של המהדירים, היה בן למשפחת אצולה שווייצרית והשתלב בשירות החוץ הגרמני. במהלך הכשרתו הוא למד באוניברסיטאות של

E. von Müllinen, 'Beiträge zur Kenntnis des Karmels', 1 ZDPV, 30 (1907), pp. 117–207; 31 (1908), pp. 1–258

מונפליה, פיזה, ברן וטיבינגן והשתלם בסמינר לשפות המזרח בברלין. הוא שלט היטב בלשונות המזרח ובמיוחד בערבית, ובהתאם להשכלתו נשלח לשרת במזרח ושירת שנים לא מעטות בבירות, באיסטנבול ובסלוניקי. במהלך ביקור הקיסר וילהלם השני בארץ הוא אף שימש כיועץ קרוב במשלחת הקיסרית. לרוע מזלו הוא חלה במחלת ראות קשה ובשל כך שהה בחיפה ובסביבותיה כשנה וחצי בשנים 1907–1908. במהלך תקופה זו הוא ערך את הסקר המקיף שבבסיס הספר שלפנינו. מן הדברים הללו ברור שלפנינו לא ספר מסע של אורח לרגע ההולך בנתיבים קבועים וכבושים, ושאינו דובר את שפת המקום ואינו מבין לאשורם את חיי התושבים, כפי שטוענת לעתים הביקורת על ספרות הנוסעים. נהפוך הוא, הספר הוא פרי הידע המדעי וההשכלה הרחבה שהיו לפון מולינן כבואו לחיפה, ועל אלה נוספו פרותיה של התבוננות יסודית והיכרות שיטתית

במשפט: 'ההיסטוריה של עם היא בלתי נפרדת מהארץ שבה הוא חי'.² במחקר ארץ-ישראל בולטת בגישה זו עבודתו הנרחבת של האב הדומיניקני פליקס מארי אַפֶּל, מחשובי חוקרי הגאוגרפיה של ארץ-ישראל, שכתב את 'הגאוגרפיה של ארץ-ישראל' לפני שניגש אל 'ההיסטוריה של ארץ-ישראל'.³ וכך נכתבו עבודות היסוד בגאוגרפיה הרגיונלית של ארץ-ישראל בראשית ימי המדינה על ידי תלמידיהם של דוד עמירן ויצחק שטרן במחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית.⁴

הידע המדעי שעמד לרשותו של פון מולינן היה כמובן מועט מאוד בהשוואה לידע שלנו כיום בתחומי הגאולוגיה, הבוטניקה והזואולוגיה. אף על פי כן ראוי להעריך את העמקתו בתחומים אלה ואת בקיאותו הרבה בכל הנוגע לחי ולצומח. הוא זיהה את מיני הצמחים ובעלי החיים הן בשמותיהם המדעיים והן בשמותיהם הערביים, ותיאר בצורה חיונית את מקומם בחיי הפלאחים תושבי האזור. גם התיאור של חיי הפלאחים שהיום היינו מכנים אותו אתנוגורפיה, מעיד על התבוננות בעין חדה ומעמיקה. כך הציג את בני הדתות השונות, עמד על ההבחנה בין פלאחים לבדווים, פירט את אמונותיהם, חגיהם ומנהגיהם של התושבים, ואף ירד להבחנות המתייחסות לכלל כפר על מנהגיו ולהגיו. ביטוי מושך לב לבך הוא סדרת הפתגמים המאפיינים את הכפרים השונים (עמ' 110). לצד ההתפעלות מבקיאותו של פון מולינן בחיי הערבים ומחדות התבוננותו, קשה שלא להתרשם ממקומות אחרים שבהם התייחס

של יחידת הנוף המתוארת, טבעה, תושביה, לשונם, תרבותם ומנהגיהם. כמו כן העמיק פון מולינן ובחן את אתרי העתיקות שמצא בכרמל, בהם רבים שנהרסו בתנופת הפיתוח במהלך המאה העשרים, ושאינם קיימים עוד.

במהדורה העברית שלפנינו קודם לתרגום מבוא, המתחלק למספר תת-פרקים קצרים, שהם בעלי ערך רב לקוראים העבריים. המהדירים מציגים בהם את המחבר, רקעו ותולדותיו, את הספר וגישתו המדעית וכן את התייחסותו הבלשנית לערבית ובעיקר ללהגים הכפריים המקומיים של כפרי הכרמל וחופו.

ספרו המקורי של פון מולינן נחלק לשניים: את החלק הראשון כינה 'סקירה כללית', ואת החלק השני – 'תיאור הכרמל וממצאיו'. החלק הראשון נפתח בהערות לשוניות, ואחריהן תיאר פון מולינן את אופי האזור וגבולותיו. בפרק השני של חלק זה הוא סקר את הגאולוגיה, האקלים, החי והצומח, והפרק השלישי הוא סיכום מכליל על הדתות, התרבות, המנהגים, הלבוש וכיוצא באלה. צריך לומר שמבנה כזה מאפיין את הגישה המדעית של הגאוגרפיה הרגיונלית כפי שהייתה נהוגה באירופה מהמאה התשע-עשרה ועד אמצע המאה העשרים. הוא מבוסס על ההשקפה שלגאוגרפיה ובעיקר לתנאים הפיזיים הייתה השפעה משמעותית על התפתחות החברה והתרבות. במסגרת השקפה זו כתב פול וידאל דה לה בלאש את 'הגאוגרפיה של צרפת' כחלקו הראשון של החיבור רחב ההיקף ורב הכרכים של ההיסטוריה של צרפת, שנפתח

4 ראו למשל: י' קרמון, עמק חולה הצפוני: פרק בתולדות הנוף של ארץ ישראל, ירושלים תשט"ז; הנ"ל, 'התנאים הפיסיוגורפיים של השרון והשפעתם על התפתחותו היישובית', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כג, ג-ד (תשי"ט), עמ' 3-25; ד' ניר, איזור בית-שאן: חבל ארץ בגבול המדבר, תל-אביב תשכ"ז; י' בן-אריה, עמק הירדן התיכון: נגב כנרות, מחבבה תשכ"ה.

2 E. Lavissee, *Histoire de France illustrée, depuis les origines jusqu'à la Revolution*, I, 1: *Tableau de la Géographie de la France*, par P.V. de la Blache, Paris 1903
3 F.-M. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris 1933-1938; idem, *Histoire de la Palestine: depuis la conquête d'Alexandre jusqu'à l'invasion arabe*, Paris 1952

(עמ' 264), ואף תיאר טקס של טיפול בכלבת ליד אבן קדושה בעלת סגולות מיוחדות (עמ' 271). לצד תיאור הכפרים הערביים וכמעט באותו אופן תיאר פון מולינן את היישובים היהודיים ואת הפעילות של הגרמנים הטמפלרים, שכנה שוואבים.

במקומות שבהם הכפר הערבי עומד על אתר קדום הרחבי פון מולינן את תיאורו והסתמך על ספרות המקורות והמחקר. הוא היטיב לקרוא במקורות הקלסיים, בכתבי אבות הכנסייה ובספרות הערבית מימי הביניים, והכיר היטב גם את ספרות המחקר המודרנית ככל שהייתה רלוונטית לעבודתו. על פי עדותו הוא השתמש גם במפה ובסקר שערכו קלוד קונדר והורשיו הרברט קיצ'נר כשלושים שנה לפניו, אם כי ברור שההיקף הארצי של הסקר שלהם לא אפשר להם לרדת לרמת הפירוט של הסקר האזורי שלו. נוסף על כך הוא שיתף פעולה עם גוטליב שומכר, איש המושבה הגרמנית בחיפה, ועם אהרן אהרנסון, איש זיכרון-יעקב, הנזכרים בספר פעמים אחדות, ולמעשה קיבל מהם מידע רב.

עיקר חשיבותו של הספר בהצגת תמונה מלאה ומפורטת ביותר של הכרמל, אתרי העתיקות שבו, חיי היום-יום של תושביו, להגיהם, פתגמיהם ומנהגיהם, רגע לפני השינוי הקיצוני שחל באזור ובחיי התושבים. תחילתו של השינוי עם תנופת הפיתוח בראשית המאה העשרים ושיאו עם הרס מרבית היישובים במהלך מלחמת העצמאות ולאחריה. מהלכים אלה הביאו לשינוי מוחלט של המערכת היישובית ושל מערך המנהגים, הקשרים התרבותיים, שמות היישובים ופרטי הנוף. מי שרוצים להבין כיצד נראה הכרמל רגע לפני כל אלה – יחזיקו טובה רבה לעינו החדה ולעטו המושחו של פון מולינן.

בהקשר זה היטב נהגו המהדירים שהכניסו בגוף הטקסט בכל מקום את השם הערבי בתעתיק מנוקד, ובמקומות רבים אף כתבו בסוגריים את

אליהם בהתנשאות האופיינית לכני המערב בזמנו, התנשאות המכונה לעתים אוריינטליזם. הדבר ניכר למשל בדבריו על זהותם של ארבעים הקדושים של חורשת הארבעים, על שדים וג'ינים וכן בעצם השימוש בכיטוי אמונות תפלות (עמ' 94-95).

חלקו השני של הספר, שכותרתו כאמור 'תיאור הכרמל וממצאיו' (עמ' 121-363), מחזיק הרבה יותר מכך. מקריאת חלק זה ברור כי פון מולינן אכן עבר את הכרמל לאורכו ולרוחבו, על רכסיו, שלוחותיו וערוציו, בהליכה רגלית שיטתית, ואף הסתייע במורי דרך מקומיים. הוא הרבה לתאר בפרטי פרטים את הנוף שלאורך מסלולי ההליכה, במעלה הגאות ובמורדותיהם, ונקב בשמות העממיים של כל שריד וכל נקודת ציון בנוף: טרסה, מצוק, מערה, עץ ענף, מעיין ובור מים. הוא ציין שרידים של מבנים ושל יישובים לאורך המסלולים שתיאר, וניכר כי התעניין מאוד בשרידים פרה-היסטוריים; הוא השתמש במונחים דולמן, אורתוסטטים וכדומה, אם כי אין לדעת על מה ביסס את זיהוי הכרונולוגיים. הוא אף הרבה להתייחס אל המקרא ולא פעם פנה מן הממצא לאסוציאציה מקראית. שרידי התקופה הצלבנית הרשימו אותו גם כן, ועל פי תיאורו ניתן לחשוב שהכרמל זרוע מבצרים צלבניים. ייתכן כי לפחות בחלק מהמקרים זיהה מבני חווה מבוצרים כמבצרים של ממש.

לצד המידע הטופוגרפי והארכאולוגי יש בחלק זה של הספר מידע רב על אופי הכפרים, תושביהם, מערכות השדות שלהם והגידולים החקלאיים. החומר ערוך על פי היישובים ותחומיהם, והמחבר פירט עניינים שונים העולים מתוך תיאור המרחב. לעתים התייחס לאופי היישוב, כמו בתיאור מערך היישוב בטירה (טירת-הכרמל, עמ' 170-175), לעתים העיר על מסורות מקומיות על מסעי נפולאון (עמ' 212), וכן כתב על תולדות הדרוזים ועל ייסוד כפרים המוכרים לנו והרס של כפרים אחרים

מפת הכרמל המפורטת של פון מולינגן, שאף היא נזכרת בהערכה רבה בדברי המהדירים, נדפסה בשעתה כנספח לכתב־העת של ה'אגודה הגרמנית לחקר ארץ־ישראל',⁵ וצורפה, עם מפה קטנה ממנה, אל הספר עצמו. טוב היה לעניות דעתי אילו צורפה המפה גם אל המהדורה העברית, שכן ערכה ההיסטורי כמקור מידע עצמאי רב מאוד, והיא אף הייתה מועילה ביותר לקוראים העבריים בקריאת הספר. לשמחתי המפה מוצגת באתר המפות של הספרייה הלאומית, וקוראי שורות אלה יוכלו להגיע אליה בקלות יתרה.⁶ דרך אגב, קנה המידה של המפה, 1:63,360, מעיד שפון מולינגן התבסס על הקטע הרלוונטי ממפת 'סקר ארץ־ישראל המערבית' (SWP) של קונרד וקיצ'נר.⁷

לסיכום, המהדורה העברית המוערת של ספרו של פון מולינגן על הכרמל היא תוספת מצוינת למדף הספרים של מחקר ארץ־ישראל, והיא דוגמה לערכם הרב של חיבורים שתיארו את הארץ ערב המודרניזציה, והמעידים על המצב התרבותי והמצב היישובי שהיו ואינם עוד.

השם העברי המקובל כיום. הם הוסיפו בנספח טבלה מפורטת של זיהוי שמות המקומות הערביים עם השמות העבריים הנהוגים כיום. את הספר מלווה מערכת כפולה של הערות שוליים: באות בולטת הערותיו של פון מולינגן, המעידות כאמור על היקף ידיעותיו המדעיות והתייחסותו לספרות המדעית, ובאות דקה הערותיהם של המהדירים, המוסיפות מידע, מתקנות טעויות ומפנות למחקר מודרני בנושאים שונים. אמנם לא קראתי את החיבור המקורי, אבל יש לציין בהערכה כי התרגום המוגש לקוראים העבריים רהוט ושוטף, ומערכת ההערות וההפניות הופכת אותו קריא ומועיל מאוד כספר עיון וכמקור מידע. עם זאת אף שמקריאת הספר אין כל ספק שפון מולינגן היה אדם מוכשר עד מאוד, נראה שהמהדירים נסחפו בהתלהבותם והם קושרים לו כמה פעמים כתרים הנראים מוגזמים מעט, כגון 'באופן שיטתי ומאורגן להפליא' (עמ' 7), 'תרומה חסרת תקדים' (עמ' 9) ו'איש אשכולות כלאונרדו דה וינצ'י' (עמ' 16). לעניות דעתי גם לשון מאופקת מזו הייתה מספיקה.

7 C.R. Conder & H.H. Kitchener, *Map of Western Palestine in 26 Sheets from the Surveys Conducted for the Committee of the Palestine Exploration Fund*, London 1880

5 'Kartenskizze der Beiträge zur Kenntnis des Karmels', ZDPV, 31 (1908), Tafel 1

6 http://rosetta.nli.org.il/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE6882338